

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1947 ՄԱՅԻՍ - ՅՈՒՆԻՍ ԹԻԻ 5-6

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ	Էջ
Հ. Յ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ. - Մեմնոն և Զարմայր (վերջ)	97
Հ. ՍԵՐՈԲԵ ԱՔԵԼԵԱՆ. - Աստուածամոր վերափոխման պատմությունը Հայ մատենագրության մէջ	115
ԳՐԱԿԱՆ	
ՎԱՆԱՏՈՒՐ. - Վարդուշ (բանաստեղծութիւն)	107
» - Գիւղին գիւղերը (»)	119
Յ. ԳՈՒՅՈՒՄՆԱՆ. - Բողոք (»)	114
Հ. Մ. ՃԱՆԱՇԵԱՆ. - Բազմաթուղի «Հայկ գիւցազն» (շար.)	120
ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ	
ՃԱՐՏ. Ս. ՃԵՎԱԶԻՐՃԵԱՆ. - Հայկական ճարտարապետութեան ներդաշնակութեան կանոններու պրպտումի փորձեր	108
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ	
Հ. Գ. ՈՍԿԵԱՆ. - Օ. Աւետիսեանի «Փորձ մը Հայ տպագրական տառերու բարեփոխութեան և արդիականացման»	127
Յ. ՔԻՐԵՏԵԱՆ. - Արշակ Աւագոյանի «Պատմութիւն Հայ Կոտայքի»	129
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳ	
Հ. Ս. Ա. - Երնշ. Միքիթար Արքայի յիշատակին տարեկան հանդէսը Միքիթ. Հաստատութեան մէջ. - Ս. Ղազար	141
Հ. Ք. Չ. - Աղեքսանդրի վարժարանին մէջ	142
Ա. Ս. - Ապրիլեան Նահատակներու յիշատակը Միւլանու մէջ	143
ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆ	
Հ. Ե. Ք. - Հանգիստ հոգւոյ Գեր. Հ. Յովհանն. Վ. Ի Աւգերեան	144

SOMMAIRE

1947 Mai - Juin N. 5-6

ACADÉMIE ARMÉNIENNE - PHILOLOGIE	PAG.
P. J. Aucher. - Memnon et Zarmaïr (fin)	97
P. S. Akélian. - L'histoire de l'Assomption de la Sainte Vierge dans la littérature arménienne	115
LITTÉRATURE	
Vanadour. - Vaitouche (poésie)	107
» - La nuit du village	119
J. Kouyoumdjian. - Protestation	114
P. M. Djanachian. - «Haïg le héros» de Bagratouni	120
BEAUX ARTS	
Ing. S. Djévahir. - Essai d'une recherche des règles de l'harmonie dans l'architecture arménienne	108
RECENSIONS	
P. G. Oskian. - Sur l'ouvrage de O. Avédisian: «Essai d'une réforme et de la modernisation des caractères typographiques arméniens»	127
H. Kurdian. - Sur l'ouvrage d'Archag Abovadjian: «Histoire de Cesarée arménienne»	129
ECHO ARMÉNIEN	
P. S. A. - La fête de la Commémoration annuelle du Ven. Abbé Mekhitar dans les Instituts Mekhitaristes: A St. Lazare	141
P. Ch. Tch. - Au Collège Mékhitariste d'Alexandrie	142
A. S. - La commémoration des martyrs arméniens à Milan	143
NECROLOGIE	
P. E. P. - † La mort du Rév. P. Abbé Jean Aucher	144

ԲԱՉՄԱՎԷՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

1843-1947
105-րդ ՏԱՐԻ

ՄԱՅԻՍ - ՅՈՒՆԻՍ
ԹԻԻ 5-6

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

ՄԵՄՆՈՆ ԵՒ ԶԱՐՄԱՅՐ

ԿԱՐԵԻՈՐ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ

(Շար. ըստ 1946 թ. 9-10, էջ 232)

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ ԼՈՒԹԵՒՆԸ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅԵՏ այսպէս բաւական պարզելու Մեմնոն - Զարմայր նոյնութեան կնճառ հանգոյցը, պէտք կը համարինք համառօտիւ լուսարանել տակաւին քանի մը կէտեր մեր մինչեւ ցարդ ըսածներուն իրրեւ վերջնական հաստատութիւն, փարատելով ըստ կարելոյն այն տարակոյսները, որոնք կրնան բնականաբար ծագիլ ոչ այնքան հաշտ և տրամադիր մտքերու մէջ:

Եւ նախ հարցում մը որ կարօտ է պատասխանի. ինչպէս կարելի է մեկնել որ այսքան նշանաւոր դորավար կամ գաւառապետ իշխան մը բնաւ յիշատակուած չըլլայ Ասորեստանեան կամ Իրանեան յիշատա-

կազիրներու և արձանագրութեանց մէջ՝ իրեն յատուկ Զարմայր կամ Զարմիհր անունով: Տարակոյսը ինքնին կը փարատի երբ նկատենք խնդրոյն մէջ սեփական էութիւնը և ժամանակի դարաւոր հնութիւնը (տաաներկու դար Քրիստոսէ առաջ) որ տակաւին այնքան թանկագին աւանդութիւններու ցանկալի գանձեր կը ծածկէ մեզմէ: Ասորա-Քարելական արձանագրութեանց հանդիպելու համար դեռ երկար դարերու կարօտ ենք: Գիտենք միանգամայն որ գործունեայ անձը լոկ դորավար մըն է կամ բանակի առաջնորդ իշխան մը կայսրութեան մը հրամանատարութեան ներքեւ և զփրախտաբար ոչ յաղթանակներով պօսկուած, թէպէտեւ զիւցազնական Նահատակութեամբ զոհուած է. մինչդեռ արձանագրութիւնները միմիայն Ասորա-Քարելական կայսրութիւններու կամ

ԲԱՉՄԱՎԷՊ

654-73

Իրանեան պետութեան թագաւորներու յաղթական արշաւները կը պատմեն, ստոյգ կամ երեւակայեալ ճոխութեամբ: Եթէ լուռ են նաեւ բոլորովին Ասորո-Քաղէական յիշատակագիրները ապագայ դարերու, որոնք յունական աղբիւրներուն մէջ ձուլուած հասած են մեզի, ինչպէս Բերոսոս մը Քաղէական յիշատակներու պատմութեանց համար, կամ նոյն իսկ Մանեթոն մը՝ Եգիպտական աւանդութեանց նկատմամբ, անոնք ալ շատ դարերով հեռու կը մնան այն անգիր ժամանակներէ, յորում պատահեցան Տրոյիոյ դէպքերը իրենց նախնեաց զրդապատճառ Ասկեգեղման աւանդութիւններով, պատերազմներով և զործօն անձերու զանազան հանգամանքներով. մանաւանդ երբ նկատենք նաեւ իսկական պարագայ մը որ այդ հեղինակներու գործերը հազիւ փոքրիկ և հատկապէս պատահիկներով միայն հասած են մեզի: Կէտ մը որ յատուկ կարեւորութիւն ունի դիտուելու, եգիպտական արձանագրութեանց մէջ, որ հնագոյններն են ժամանակաւ, Մեմնոնի (= Չարմայրի) նկատմամբ սրբաւէ յիշատակութեան պակասն է. որով լիուրի վստահութեամբ կ'ապացուցուի թէ այն աւանդութիւնը՝ որ զինքը յարարեցութեան մէջ կը գնէ Եգիպտոսի և Եթովպիոյ հետ, բոլորովին անհիմն է և սխալ ըմբռնողութեան մը վրայ հաստատուած: Հուսկ հին ազգաց (մանաւանդ՝ և զրեթէ միայն յոյներու քով մնացած) բերանացի աւանդութիւններու նկատմամբ ալ լաւ է դիտողութեան առնուլ որ դարերու ընթացքին մէջ ժողովրդական երեւակայութեան հետգհետէ բորբոքելով՝ պատմական

իսկութիւնները բոլորովին մոռցուած են և միմիայն դիցարանական ցնորարանութիւնները առասպելներով բարդաւածած են, ինչպէս տեսանք և ինչպէս լաւ կը մտանանչէ Մասրերոյ (1):

Անցնինք նախնեաց ուսումնասիրողներու: Մեզմէ առաջ այս խնդրով ուղղակի կամ պատահաբար զբաղողները կարելի է երեք դասակարգի վերածել, որոնց ամէնուն հասարակաց նպատակը եղած է Խորենացւոյն աւանդածը ստուգութեան հետ յարմարցնել և պատմական ճշմարտութեանց հետ հաշտեցնել սրբաւէ եղանակով: Եւ նախ անոնք որ Խորենացւոյն երկու բառերով միայն աւանդածը երեւակայութեան թռիչներով հանդերձաւորել ուղած են, և ասոնց համար ստիպուած ենք մենք ալ Հ. Ալիշանի հետ կրկնել. «Ա. ի չգոյէ յայժմուս յիշատակարանաց հնոց՝ բանասիրաց մերոց իղձ եղեն ստեղծաբանել զրուսագոս ի համար նախնոյն իւրեանց. բայց ես ոչ կամէի համարձակել ումեք և ի պատմական ստուգութիւնս շարակարգել զայնոսիկ, որպէս ունին Զրպետ, Մարթէն, պէսպէս յօդելով վէպս իրրեւ աներկրայ դէպս »:

Երկրորդ անոնք որ Հոմերոսի մէջ կը փնտռեն մօտ կամ հեռաւոր յիշատակ մը, անուն մը կամ դէպք մը, որ ստուգութեան հանգամանք ներշնչէ: Այս դասակարգին զլիաւոր առաջնորդ կրնանք նկատել իրաւամբ մեր վերջին մեծ պատմաբանը, Հ. Չամչեան, որ ուղղակի կը սկսի ընդարձակ պատմել Ասկեգեղմի և Արգոյ-նաւորդներու աւանդութեանց դէպքերը. և կը շարունակէ Տրոյիոյ պատերազմին զանազան պարագա-

bourgade (643). Maspéro: Hist. Anc. Peuples d'Orient - 470 և յէջ 667. Tout était oublié: l'imagination des Grecs avait remplacé vingt dynasties par un seul héros, Memnon, fils de Tithon et de l'Aurore, celui qui était venu au secours de Priam avec une armée d'Éthiopiens et dont la mort avait préparé la ruine de Troie.

ներով և Չարմայրը միւս գիւցազանց կարգին մէջ յիշատակելով: Հոս արդէն յարաբերութեան կը մտնեն իրրեւ աշխարհներ Փոլիդիա, որուն թագաւորն է Ագամեմնէս, և Կոլքիս, ուր իրեն որդին Փրիսով, յետքրոջը (Հելլէսի) ծովամայն մահուան Պոնտոսի մէջ, նաւարկութենէ վերջ կը պատըսպարուի և կը նուիրէ Ասկեգեղման զոհաբերութիւնը: Յետոյ կը յիշուին Չարմայր և ուրիշներ որոնք Հոմերական հեղինակներու աւանդութեանց համեմատ օգնութեան կը հասնին Տրոյիոյ պատերազմին: Լսենք իր բառերը. «Իսկ Պրիամոս գրեաց առ Տեւտամոս արքայ Ասորեստանեայց, և առ Չարմայր մեծ Նահապետ Հայոց, և առ Եթովպացիս, և առ Ամազոնս, այսինքն առ Միտանիս, (որք էին ազգ ինչ պատերազմող կանանց), և խնդրեաց օգնութիւն ի նոցանէ: Եւ Տեւտամոս ոչ կամելով անձամբ ելանել ի պատերազմ, հրեշտակս առաքեաց առ Չարմայր, և յանձն արար նմա, զի նա ինքն ելցէ ընդդէմ յունաց զօրօք իւրովք և զօրօք Ասորեստանեայց, քանզի էր նա հզօր ի պատերազմի: Եւ Չարմայրայ տեսալ զզօրս իւր և զզօրս Տեւտամոյ եկն ի Տրոյիա, մինչդեռ յոյնք ի չըջակայ աշխարհս ի պատերազմունս պարապէին: Զայն տեսեալ Պրիամոսի ուրախ եղեւ յոյժ, պատրաստէր ի պատերազմ: ... Յայս մարտ թէպէտեւ զօրացան Եթովպացիք և Ամազոնք ի կողմանէ Պրիամոսի, բայց հուսկ յետոյ յաղթեալ ի յունաց ցրուեցան: Եւ զի Պենթեգլիէ թաւ գուհի Ամազոնաց հզօր կուէր, հասեալ ի նա քաջին Աքիլլեայ, կալաւ զհերաց նորա և ընկեցեալ յերիվարէն սպան զնա: Եւ իրրեւ առաւել եւս ստատակացաւ պատերազմն, Հեկտոր որդի Պրիամոսի զիմեալ ի վերայ Աքիլլեայ վիրաւորեաց զնա չարաշար. այլ Աքիլլեայ ոչ ինչ գրեալ զվերան պնդեցաւ զհետ Հեկտորայ և սպան զնա:

Զայս իրրեւ ետես մերս Չարմայր, ի զիմի հարաւ նմա և ի հարկանել զմիմեանս սաստկութեամբ սպանաւ ի նմանէ նա ինքն Չարմայր. յամի աշխարհի իրր 2818 կամ րօտ Եթովպանից 4017 (2) »:

Վեղեցիկ հիւսուածք մ'է անտարակոյս այս բոլորը, սակայն կ'ընդհարի Հոմերական մատենագիրներու դէմ զանազան հիմնական կէտերու մէջ:

Չամչեանի ուղղութեամբ գնացած են նաեւ մեր հիներէն ոմանք, որոնց ամփոփումը տեսանք արդէն Հ. Ալիշանի վկայութեան մէջ, մանաւանդ երբ կ'ըսէ. «Տարփալի էր և մերագնեայցս գտանել ի հրաշահիս սողան (Հոմերոսի) զանուն կամ զհետս ազգին և զազգապետին իւրեանց. և այս ըզձիւք ջեռեալ ոմանց և հնախոյդ եղեալ խնդրեն և ճգնին ճանաչել անդ զՉարմայր, ոմն ի Փոլիդիա յառաջնորդ Փոլիդացւոց, և ոմն յԱսկանիոն աստուածազան իրրեւ յԱքքանագեանց վարիչ, և այլք ի վերոյիշեալս յԱլիքեայ եկեալս (3) ». և այլն, որոնց կարելի է տակաւին յաւելուլ Ալիգոններու (Փոլիդացւոց) Մինոս թագաւորին որդիքը, Ողիոս և Եպիսդորոս, որոնց համար Հոմերոս (Իլիական Բ. 856-57) կ'ըսէ. «Եպիսդորոս և Ողիոս կը հրամայեն Ալիգոններու, հեռաւոր ժողովուրդ մը Ալիքիոյէն եկած, ուր արծաթը կը ծնանի»: Եւ մանաւանդ անոնք որ Հոմերոսի տաղերուն մէջ կը յիշուին իրրեւ Ormenos, Ormenius, Ormenion անուններու ներքեւ, զորս ոմանք սկզբնապէս A-յով կը կարգան: Դարձեալ Քաւգոնիացիք (Փոքր Ասիոյ, Բիթանիոյ կամ Պափագոնիոյ ժողովուրդ մը համարուած) որոնց համար Ողիսականի մէջ Հոմերոս վիճանձն պատուանունն ալ տուած է: Հուսկ Վիլիմէնոս Մինիացւոց կամ Մինեցւոց թագաւորը եւայլն:

Հ. Ալիշան անցքի օղակ մը կը ձեւացնէ

2. Չամչեան. Պատմ. Հայոց. Հա. Ա. 84-91.

3. Ալիշան. Հայաստան յառաջ քան զինքն Հայաստան, էջ 216.

1. L'Élam, le plus ancien des États de l'Asie antérieure, disparut de la scène du monde; les souvenirs de son histoire réelle s'effacèrent au milieu des légendes: le fabuleux Memnon remplaça dans la mémoire des peuples ces lignes de souverains ambitieux et de hardis conquérants qui avaient possédé Babylon et la Syrie en des temps où Ninive n'était qu'une simple

ընդ մէջ այս երկրորդ դասակարգին և երրորդներուն, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի անձնական կապ մը կը նշմարեն Զարմայրի և Մեմնոնի մէջ: Ինքը իր ծովածաւալ հմտութեամբ և սրամիտ անգրադարձութիւններով կը պարզէ պատմական հորիզոնը, տարակոյմներու և շփոթութեանց աղբիւրները ջնջելով: Եւ երբ կը կարգանք Մեմնոնի նկատմամբ իր մանրամասն նկարագիրները, անձին, գործին և աշխարհին պարագաներով, երբ կ'ըսէ, որ Եթովպիա Հոմերոսի աշխարհագրական հորիզոնէն դուրս է բոլորովին, երբ գիտէ որ նոյնիսկ այդ սահմանները չեն իջներ և ոչ իսկ մինչեւ Եփրատ գետը, յայտնելով որ «անձանթ է նմա Եփրատէս սահմանահատն ընդ Փոքր Ասիա և ընդ Հայս», և մերժելով սեւութեան առասպելները և հաստատելով ընդհակառակն «իրբու զի և ի հայս գոյր երկիր յանուն Գուշայ կամ Եթովպիոյ, որպէս ի ճառս տեղւոյ զբախտին յիշեցաք» կը վճռէ վստահութեամբ. «մեք շատ գրեացուք կարծել զնա եկեալ յարեւելից կողմանց Ասորեստանեայց, և առեալ զունդս զունդս զօրաց ընդ որս անցանէր, հատանելով և զրովանդակ Հայաստան, և ի Կովկասեան բարձանց ըստ Գիկտիւսեայ բանին ի Տրոլս իջուցանելով բանակ մի մեծ». և մանաւանդ երբ պատմական ստուգութեամբ աներկբայելի կը ճանչնայ որ «զէպքս այս առաքման հայկական գնդի ի զրանէ ինքնակալին Ասորեստանեայց ի գործ մարտի», իրապէս եղած է, վկայութեան կոչելով նաեւ Առաքման Նոյնի Նոյնի մարդարէական պատգամը (1Բ, 30). «անդ ամենալն իշխանը հիշխող և ամենեքեան նոքա զօրավարք Ասորեստանոյն», կը սպասէինք լսել իրմէ նաեւ վերջնական կնիքը թէ սա է ահաւատիկ մեր Զարմայրը՝ Մեմնոն անուամբ ճանչցուած: Այս բացազանչութիւնը սակայն զԺրատարար կը պակսի և ինքը կը գոհանայ միայն ըսելով. «ընդ նմա նիդալ կակցեալ խաղայ և մեր Զարմայր», և կը կրկնէ Խորենացւոյն խօսքերը: ԳԺրատարար

բար ըսինք, որովհետեւ համոզուած ենք որ իր հանձնարը ինչպիսի գօրաւոր ապացոյցներ պիտի շարէր անտարակոյս հաստատելու համար Մեմնոնի և Զարմայրի միեւնոյն անձ մը ըլլալը, ինչպէս ուրիշներ, որոնք իրմէ առաջ նշմարած և երկիւղած զգուշաւորութեամբ մը արտայայտուած էին, առանց խորատուգուելու ապացոյցներու պատճառաբանութեանց մէջ: Այս լուսատեսութեամբ երկու անձինք մանաւանդ ծանօթ են մեզի. մին որ կը մնայ տակաւին անանուն, և է մեր նախնի վանական ուսումնասէր Վարդապետներէն մին, և երկրորդը՝ հռչակաւոր հայագէտ զաղղիացին Լըվայեան Տը Ֆուրիւալ, որ իւր հայագիտական հմտութիւնը առած և զարգացուցած է նոյնիսկ մեր Վանքին մէջ անգամակցելով նաեւ մեր ձեւմարանական Կաճառին:

Ունինք առջեւ իսկ մեր նախնի Հայրերու մնացորդ աշխատասիրութեանց աստղանշներու պատկանող տետրակ մը — Խորենացւոյ Պատմութեան առաջին երկու գիրքերէն՝ Թղթատեալ տպագիր օրինակ մը, — ուր չորս զանազան անձինք (որոնց մէջ նաեւ ինքը Հ. Աւիշան, և հնագոյնը հաւանօրէն նոյն ինքն Գերայ. Ազոնց Արքաշայրը կամ անուանին Հ. Ղուկաս Վ. Ինճիճեան) զորշմած են ձեռագիր իրենց տեսութիւնները կամ համեմատութիւնները, ուրեք ուրեք սուր և հմուտ գիտողութեամբ, թէպէտեւ չափազանց սակաւ և անկատար: Արդ այս օրինակին մէջ (էջ 130 Խորենացւոյ Պատմութեան առաջին փոքրագիր տպագրութեան) ի ստորեւ էջին կը կարդանք իրրեւ բացատրութիւն Երովպիացի գորշն բառերուն. «Եթովպացի. տես ի Հուսիս 66 զՄեմնոն. տես և ի Զելարիոս. հատոր Բ թուղթ 651: ՍՈՔՍ ԿԱՐՄԵՄ ՄԵՄՆՈՆ ԿՈՉԵՆ ԶՄԵՐ ԶԱՐՄԱՅՐ», և կը յաւելու. «Տես և ի Մառզինիէր Եթովպիա, թուղթ 155Բ. ԵԹՈՎՊԻՍՏԻ ԱՍՏ ՊԱՐՏ Է ԻՄԱՆԱԼ, ԿԱՐՄԵՄ, ԿԱՄ ԶՍԵԻՈՐԴԻՍ ԵՆ ԿԱՄ ԶԿՈՂՔԻՍՍՅԱՍ»: Որուն վրայ յաջորդ և յետին ձեռք մը նորէն կը յաւելու. «Գիտն Ոսկերերան

յիշէ (էջ 182) առ Տեւտամաւ եկեալ ի Տրոյեական պատերազմն ընդ Եթովպացի գորշն և յայլոց ազգաց ոմանց զօրօք սակաւութեամբ, յօգնականութիւն Պրիամու: Իսկ յարդի մատենագրաց անուանին Պիանքինի յիւրում Ընդհանրական Պատմութեան յիշէ և զՀայկազունս եկեալ յօգնութիւն Տրովպայ»:

Իսկ Լըվայեան Տը Ֆուրիւալ, իրրեւ ծանօթութեանց հաւաքածոյ մը՝ իր գաղղիերէն լեզուով թարգմանած ու հրատարակած Խորենացւոյ Պատմութեան, յօրինած է շատ կատարեալ և մանրամասն բառարան մը, ուր էջ 208 այսպէս կը գրէ հետեւեալ տեղեկութիւնները. «Zarmaïr, 30e prince de la première dynastie, race de Haïg, — envoyé au secours de Priam, meurt de la main des braves Hellènes... de la main d'Achille même». I, XXXII. — N.B. Cet épisode de Zarmaïr ne se trouve pas dans l'Illiade; mais il est probable que par Ascagne il faut entendre Zarmaïr, roi d'Ascanatz, ou plutôt du pays des descendants d'Ascanatz. Voy. Illiade, chant IIe. Il est plus vraisemblable que Zarmaïr n'est autre que le fameux Memnon, venu d'Orient au secours de Priam, à la tête de l'armée éthiopienne de Teutame, roi d'Assyrie. Par Ethiopiens, il faut entendre ici les habitants de la Colchide ou les Chaldéens du Caucase. Voy. La Martinière, au mot Colchide et Ethiopie. — Cellerier, tom. II, 65. — Diod., liv. II.

ԳԺրատարար, ինչպէս ըսինք, ինքն ալ որեւիցէ տպացոյց կամ պատճառաբանութիւն մը չի տար արդարացնելու և հաստատելու համար Մեմնոնի և Զարմայրի անձնական նոյնութիւնը: Այս անձնական նոյնութիւնը դեռ աւելի շեշտելու համար մեր արդէն վերագոյն բերած ապացոյցներուն ի նպաստ կը յաւելունք հոս նաեւ հետեւեալ գիտողութիւնները, տեղւոյ կամ աշխարհի և անձի պարագաներու նկատմամբ, որով կ'ունենանք հինքու:

Խառն աշակերտեանց կարելի և հաշտանալու պարզունք.

Եւ նախ աշխարհագրական տեղւոյն կամ զիրքին վերաբերմամբ պարզ է անտարակոյս որ թէ Հոմերոսի և թէ Հոմերական մատենագիրներու աւանդութիւնները ուղղակի դէպի Արեւելք ուղղուած են: Միմիայն յետ Տրոյիոյ պարտութեան և կործանման է որ, Ողիսեւսի, Էնէասի, Անդէնորի և այլոց թափառական նաւերը արեւմտեան ծովերու ալիքներու վրայ մղուած կը ծփին և նոր ափերու վրայ կը ստիպուին պատսպարուիլ: Ամէն ինչ կեղրոն ունի հոն Տրոյիան, ընդ մէջ Յոնիական ափերու և Փոքր Ասիական Փոխգական մերձաւոր ժողովուրդներու. մինչեւ իսկ օգնութեան կոչուած Ասորեստանեան ինքնակալութիւնն անգամ հանձարեղ ճարտարութեամբ ճակատէն հեռու կը պահուի, աւելի մերձաւոր աշխարհի կողմնակալ իշխանի մը հրամանատարութեան աւանդելով իր բանակները: Ուստի երբ մենք կը հանդիպինք Եթովպիա, Լիբիա, Երեմպը, նոյնիսկ Երիթրէա, Եգիպտոս և այլ նման անուններու՝ պէտք չէ որ սեւեռենք աշքերնիս հետագայ դարերուն մէջ այդ անունները կրող աշխարհագրական գիրքերու վրայ, այլ մտածենք որ միեւնոյն անունամբ՝ կամ մանաւանդ միեւնոյն գաղափարի ներքեւ աշխարհներ և ժողովուրդներ ծանօթ էին հինքու համար իրարու զրացի շատ ուրիշ գաւառներու մէջ ալ: Համուրու համար բաւական է միտ դնել Սորարոնի հետեւեալ տողերուն. «Պոսիդոնիոս լաւագոյն քան զամենեւին խօսի, գնելով պատճառ մերձաւորութեան անուանց (Ethiopes et Erembos, Հոմերոսի Ողիսական մէջ) զմերձաւորութիւն և զվաճառաւահութիւն ազգաց. քանզի յայտնապէս երեւի կարի իմն մեծ նմանութիւն եթէ ըստ լեզուի և եթէ ըստ տարազու կենաց ունել Հայոց, Ասորոց և Արարացւոց ընդ իրեարս, որպէս և ըստ կազմութեան մարմնոյ. և որք անգամոր դրակիցք են իրերաց, և նմանութիւնս այս որոշագոյն երեւի ի Միջագետս,

որպէս և խառն է յերկից ազգաց այսոցիկ... և եթէ Ասորեստանեայք, Արիանեայք, և Արմէնք (Հայք) բերեն զնմանութիւն իմն և այնոցիկ և իրերաց իսկ: Եւ նաեւ պարտ է իմաստասիրել եթէ համանմանք են միմեանց անուանք ազգաց այսոցիկ: Եւ քանզի նոքին իսկ Սորեանք, զանձինս կոչեն Արմէնք և Արամեայք, և յայտմ Հայք, Արարացիք և Երեմպք նման են իրերաց... Թերեւս այսպէս անուանեին ի հնուն՝ յոյնք զԱրարացիս: (Ստրաբոն գիրք Ա): Եւ յետոյ գիրք ԺՁ զառնալով վերադին նոյն հարցին. «Ասէ Պոսիդոնիոս եթէ երեք ազգքս այսոցիկ մերձաւորք գոյով իրերաց, ունին և արեւակցութիւն իմն, և մերձաւորագոյնք իսկ գոյով անուամբ, այսինքն Հայք (Արմէնք), Արարացիք և Երեմպք, և որպէս չէր տարադէպ ասել միոյ ազգի յերիս այլ և այլ ճիւղս գտանել, յայլ և այլ տեղիս, այսպէս և զանազան անուամբ յորձորջել զանձինս փոխանակ միոյ»: Հաստատութեան այսպիսի վկայութիւն մ'ալ կու տայ մեզի Մեքսասենէս, զոր կը յիշատակէ Եւսեբիոս իր Քրոնիկոնին (Ժամանակագրութեան) մէջ Արիւթենոսէ քաղելով. «Մեքսասենէս, ասէ, Նաբուգոդոնոսոր որ ուժգնագոյն էր քան զՀերակլէս ի Լիբէացոց և յԻրերացոց աշխարհն զօրաժողով լեալ հասանէր. և վառնալ վկանդեալ ընդ ձեռամբ նուաճէր. և զմասն մի ի նոցանէն յաջակողմն Պոնտոս ծովու տարեալ բնակեցուցանէր»: Այս կտուրը մի քիչ տարբեր ընթերցումով կը ներկայացնէ Խորենացին (գիրք Բ, գլ. Բ). «Մեծագործ Նաբուգոդոնոսոր բռնագոյն էր քան զՆերակլէս Լիբէացոց. զօրաժողով լեալ, հասանէր ի Վերիացոց աշխարհն, և վառնալ խորտակեալ ընդ ձեռամբ նուաճէր. և

4. Գարագաշեան. Քնն. Պամ. Հայոց էջ 148 խօսելով խոսիտութիւն-Մաղիագունի նախարարութեան վրայ առնոյնք ի հայտ հին նախարարութիւն էին, որոց ծագումն անյայտ է, ուստի և չենք զիտել թէ սերնդեամբ անունն, այն է Մաղիագունի, ... բառին սեմական կամ

զմասն մի ի նոցանէ յաջակողմն Պոնտոս ծովու յարեւմտաւ տարեալ բնակեցուցանէր»: Այս այն գերութիւնն է որուն նկատմամբ երկու տող վերեւ արդէն ըսած էր. «Իսկ ընդդէմ լերինն Կաւկասայ կողմնակալ հիւսիսայ կարգէ զմեծ և զհզօր ազգն, և նախապետութեանն անուն կարգայ բղելիս Գուգարացոց, որ էր լեալ ի գաւակէ Միհրդատայ՝ Գարեհի նախարարի, զոր ածեալ Աղեքսանդրի, Թողեալ ի իսան ի վերայ գերութեան ի Վերիացոց յազգացն զորս էած Նաբուգոդոնոսոր». և այս գաւառին պահակապաններն էին ի ցեղէն Գուշարաց (4): Յիշենք նաեւ Աստուածաշունչի թարգմանութեան մէջ (Մովսէս Կալանձարի Բ. գլ. Գ, 47) ուր մինչ յունական բնագիրները ունին Սիլիւրաց աշխարհի բարբառոս ժողովուրդը՝ մեր թարգմանիչը կը դնէ պարզապէս Խաղառնաց գաւառին անունը: Կը տեսնենք ուրեմն որ այսպէս առանց այլեւայլ մանր նկատմանց, կամ աշխարհագրական ստուգութեանց, միազոյգ կը գտնուին Լիբիա (ուր հաւանորէն պէտք ենք ընթերցուի Ալիբիա) և Իբերիա կամ Վրաստան և կրնանք լիւրի վստահութեամբ ապահովուի որ Տրոյիոյ օդնութեան առաքւոյն Մեմնոնը կամ Չարմայրը կը պատկանէր անտարաւ կոյս Կովկասեան նախնայի և Պոնտական գաւառի մը, ինչպիսի անուններով ալ անոնք արդ յիշուած ներկայանան հնագոյն յիշատակարաններու մէջ: Եւ երբ Համբոս Լիբիա և Եգիպտոս երկու գուգակից երկիրներ կը ճանչնայ՝ պէտք ենք զանոնք փնտռել Պոնտոսէն ոչ հեռու:

Նկատենք այժմ անձին պարագաները: Նոյն իսկ դիցարանական առասպելներու համաձայն Մեմնոն, Տիգոնի և Արշալոյս՝

բուշեան ծագումը ոչ ապաքէն կրնայ կարծել տալ, թէ խոսիտութիւնք որ և Մաղիագունիք՝ Վանայ բերդը շինող, այն հին արմինական բնակողները զրոյժող, ծագումով հին բուշեան թագաւորական ցեղէն էին, և կամ այն հին տերութեան արքունի պաշտօնականներ, Թերեւս Թիկնապաններ, քանզի նաեւ առ Արշալուսեօր այս պաշտօնը վարեցին խոսիտութիւնք:

աստուածուհւոյ զաւակն է, ուրեմն ծնունդ Տրոյիացի իշխանագուն հօր և բուն արեւելքն իսկ անձնաւորող աստուածութեան մը: Բայց այդ ցնորարանութիւններէն աւելի, պատմական Մեմնոնը բոլոր հին հեղինակաւոր մատենագիրներու քով ճշմարիտ Տրոյիացի մըն է, Ասորեստանեան կայսրութեան հպատակ. և երբ նոյն իսկ պատերազմական ասպատակութեանց առիթները մինչեւ Եգիպտոս և Եթովպիա անգամ կը շրջեցնեն զինքը, ինքը կը մնայ միշտ հաստատուն կուսակալ մը Ասորեստանեան-Իրանեան գաւառներու: Բոլոր իր գործունէութեան ասպարէզը և համբաւին կեդրոնը՝ է զուտ Ասորեստան և Պարսկաստան, որոնց աւանդութեանց հետ ամենատեսիլ կապուած է իր յիշատակը: Յատուկ կերպով նկատենք նաեւ իր մայրը որ Քիսիացի օրիորդ մը եղած է, և Քիսիա կը պատկանի Կովկասեան գաւառներու ուր նախապատմական ժամանակներէ ի վեր գարուց ի դարս բնակութիւն ունեցած են հայկական կամ հայասէր (Armenoidi) ժողովուրդներ: Պատմական շրջաններու հնագոյն աւանդութիւններն ալ, Քրիստոնէական կրօնքի ծաւալման առաջին դարուն մէջն անգամ, կը ներկայացնեն մեզի Աղուանից մեծապէս կարեւորութիւն ունեցող քաղաքական կեդրոն մը, Քիս կամ Քիշ, (երբեմն նաեւ Յոյսմաուրքներու մէջ Գիւտ կամ Գիտ գրուած) ուր Թագէտս առաքելոյն աշակերտը, Եգիշէ, իր առաքելական պաշտամունքը կատարած կ'աւանդուի: Հոն է նաեւ որ Ս. Մեսրոպ ունեցած է իր գրաւորական գործունէութիւնը Աղուանից գիրերը գտնելէն վերջ: Եւ մինչեւ իսկ յետին դարերու մէջ նշանաւոր հանդիսացած է այդ տեղը Գաւիթ Բեկի քաջագործութեանց յիշատակով, Քիս կամ Աքիս անունով: Անտեղի չէ նոյն իսկ մեր հեթանոսական դիցարանութեան շրջանին Գեմեարի և Քիսանէի պաշտամունքը զուգորդել այս աւանին հետ և անոնց սկզբնաւայր Հնդկաստանը մեզի աւելի մօտ դառնալի մը մէջ փնտռել:

Հոսկ' անուան նկատմամբ ալ տակաւին

դիտելու կարեւոր կէտ մ'ունինք: Յոյն մատենագիրները այս Մեմնոնէ զատ ուրիշ անգամ մըն ալ Մեմնոն կամ Մեմնոն անունը տուած են թարգմանաբար Արտաշէս Բ-ի, իր արտաքոյ կարգի յիշողութեան և ուշիմութեան պատճառաւ, վերածելով այսպէս Իրանեան յատուկ անուանակոչումը (Artakshathra): Ուստի զարմանալի չէ որ Մեմնոն կամ Մեմնոն բառով թարգմանած են նաեւ մեր հայկազուն նախարարը Չարմիս: Նոյնպէս երբ Խորենացի իր դարուն մէջ այդ անունը փոխանակ զուտ Ի ճայնաւորի, լսած է այ երկրորդաբանով, անոր արգարացումը կը գտնենք նաեւ յունական հնչարանութեան մէջ: Նէօրեքէ Սասանեանց շրջանի Պարսից և Արարացոց պատմութիւնը հրատարակելով ըստ Արարացի ժամանակագիր Թապարիի, առիթ կ'ունենայ զբողելու նաեւ Ղազար Փարպեցւոյ քով յիշուած Չարմիսը (Վրացիներու քով - ըստ Պրոսպէր - Չարմի կոչուած) Հազարաւորտի պատմութեամբ: Առիթ կ'ունենայ նաեւ յիշելու Սոքրա (Հայր և որդի միեւնոյն անուամբ կամ հաւանորէն երկուքը նաեւ միեւնոյն անձն) Շիրազու Պարսիկ իշխանը, որուն անուան ստոյգ ձեւը ուսումնասիրելով մեզի համար շատ հետաքրքրական դիտողութիւն մը կը ներկայացնէ Sochra անուան նախալանկ so կոչման նկատմամբ (էջ 120, ծանոթութիւն թիւ 3). «Statt so, so Könnte am Ende so gemeint sein, das in der Pehlevi-Schrift ebenso ausgedrückt zu werden pflegt». Բայց աւելի կարեւորագոյն դիտողութիւնը ունինք երբ (էջ 139, ծան. 2) խօսելով Միհրաններու Արշակունի գերդաստաններու և Միհրան անուան առած գանազան ձեւերու վրայ, ինչպէս Մերան - Միրամ - Միրիանիս և այլն, կը յիշատակէ ըստ Մենանդրի (Menander Prod. c. 52, միմ Saporis o Mairanou կամ o Meairanou) որով բոլորովին կ'արդարանայ Խորենացին երբ նաեւ մեր հայկազուն նախապետին անունը Չարմիսը ձեւին փոխարէն կը ներկայացնէ Չարմայր ձեւով,

ինչպէս անտարակոյս ինքը լսած կամ կարդացած է իր պատմական աղբիւրներուն մէջ:

ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՅ ՊԱՍՄԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

Որոնք են ուրեմն այն պատմական աղբիւրները, որոնց վրայ հիմնուելով խորենացին հայկազուն նահապետներու անուանց շարքին մէջ ոչ միայն կը գտնէ այս Զարմայրը այլ նաեւ գիտէ որ սա Տրոյիոյ պատերազմին զիւղազներէն մին եղած է և Աքիլէոսի հետ չափուած: — Այս հարցման պատասխանը տուած են մեր ժամանակակից և նորագոյն գեր-քննադատները, վճռելով որ կեղծարար խորենացոյն մտքին երեւակայական անձնաւորութիւններէն մին է: Սակայն ոչ մէկ լուսամիտ պատմաբան կրնայ ասով գոհանալ: Մենք չենք ուզեր հոս խորասուզուիլ խորենացոյ ընդհանուր պատմական աղբիւրներու ուսումնասիրութեան ուղիքներով, սին մէջ և անել բաւիղներու մէջ թափառիլ:

Կ'ուզենք զբաղիլ միմիայն զմեզ հետաքրքրող Զարմայրի պարագայով: Բնական կու գայ, նախ և առաջ, մտածել որ ինչպէս խորենացոյ բացատրութիւնն ալ կ'ակնարկէ, իր ուղղակի աղբիւրը եղած ըլլայ Հոմերոս, կամ Հոմերական շրջանի մատենագիրներէն մին: Գծբախտաբար մեզի ծանօթ բոլոր հեղինակներու քով կարելի չէ այսօր, որ և է ակնարկ մը նշմարել: Կրնանք ընդունիլ յամենայն դէպս որ ինքը ունեցած է առջեւ այսպիսի գրութիւն մը: Գիտենք որ Հոմերոսի դիւցազներգութիւնները մէկ թափով ձուլուած չեն, այլ զանազան ժամանակներ և այլ եւայլ հեղինակներ հոն ներմուծած են իրենց տաղանդին կնիքը և ամէն ինչ մաշող ժամանակն ալ զանազան կէտեր շրջած է, այնպէս որ այսօր մեր ունեցած Հոմերոսը հեռու է իր սկզբնական կատարելագոյն բովանդակութիւնը ներկայաց-

նելէ: Ուրիշ զանազան օրինակներէ վեր բաւական ըլլայ մեզի յիշել միայն Պուտարքոսը, որ Հոմերոսի վրայ զմայլող և զայն ուսումնասիրող մեծ միտքերէն մին եղած է հինիւրու մէջ. սա կը յիշատակէ պարագայ մը և բառեր՝ որոնք ոչ մէկ կերպով և ոչ իսկ մերձաւոր իմաստով կը գտնենք այսօր մեր օրինակներուն մէջ, ինչպէս կ'աւանդէ Sommer իր Ողիսականի թարգմանութեան մէջ (երգ 23, էջ 40, ծանօթ. 1 Dugas-Montbel-է քաղելով): Մարդ մը որուն հետ կարելի չէ կենցաղավարիլ՝ հոն բացատրուած է իրրեւ սիրտ մը որ չ'եփուի (տող 166-167) երբ կ'ըսէ. « Կին դու, Ոլիմպոսի պալատին բնակիչները տուած են քեզի բոլոր մահկանացուներէ աւելի անզգայ սիրտ մը »: Այս բացատրութեան իրրեւ մեկնուած թիւն կը յիշուի հին յոյներու ժողովրդական համոզումը, ըստ որում որեւէ հատ կամ սերմն որ եզան կոտորէին վրայ կ'ընայ, կարելի չէ զայն կակղել ամենեւին, նոյնիսկ կրակի ազդեցութեամբ: Այս առթիւ Պուտարքոս մէջ կը բերէ Հոմերոսէն ուրիշ բացատրութիւն մ'ալ. « Տարին է կամ եղանակը որ պտուղները կը հասունցնէ և ոչ թէ արօրեալ դաշտագետները »: Եւ այս իմաստը կամ բառերն ալ ի զուր կը փնտռուին Հոմերական գործերուն մէջ:

Թէ Հոմերոս յիշած ըլլայ Զարմայրը, նոյնիսկ եթէ Մեմնոն անուան ներքեւ ալ ըլլայ այդ, անտեղի չէ կարծել: Եթէ իլիականի պարունակութենէն բոլորովին դուրս կը մնայ այդ դէպքը, Ողիսականի մէջ անտարակոյս պէտք էր յիշուած ըլլար երբ Աքիլէոս և Ողիսեւ Տարտարոսի մէջ հանդիպելով իրարու կը յիշատակեն երկրիս վրայ կատարուած զանազան դէպքերը. և այս առթիւ է որ Մեմնոն անունն ալ յիշուած է մէկ անգամ մը միայն Հոմերոսի բոլոր դիւցազներգութեանց մէջ, առանց որեւէ ուրիշ ակնարկութեան: Եւ այս երեւոյթը բոլորովին անբացատրելի եզա-

կանութիւն մը կը մնայ մեզի ծանօթ Հոմերոսի ոճին մէջ, քանի որ նոյն իսկ երկրորդական և աննշան անձեր և դէպքեր անգամ իրենց փոքր մանրամասնութիւններով իսկ կ'ուզէ միշտ յաւերժանել: Բնական կու գայ մեզի մտածութիւնը որ խորենացին գէթ այս կէտին մէջ կարգացած պէտք է ըլլայ յաւելուածոյ տողեր, որոնք յետոյ ջնջուած կամ կորսուած են:

Հոմերական աղբիւրներէ զատ խորենացին հաւանորէն ունեցած է նաեւ ազգային աւանդութիւններ ալ, որոնց կ'ակնարկէ նաեւ Հ. Ալիշան երբ կ'ըսէ. (Հայաստան յառաջ քան զիլինէն զՀայաստան էջ 217). « Եւ զի վիրաւորեալ մեռանի, ասէ, ի քաջացն Ելլենացոց, թուի թէ և աւանդութիւն վիպասանական կամ օրինակ ինչ մահուան պատմական կամ երգեալ էր ի Զարմայրի պատմեալ կամ երգեալ էր ի նախնաց անտի, յորոց ստուգեաց խորենացի գերթ և զմահ նորին ի Տրոյս »:

Բացի այսպիսի հաւանականութիւններէ, անտարակոյս է որ հոս խորենացին ունեցած է զանազան աղբիւրներ, որոնց վրայ ինքն իսկ չափազանց վստահութիւն չունենալով՝ առանց անուններու յիշատակութեան կ'անցնի: Այս մասին առանց որ անկեղծաբար պատմական ստուգութիւններ կը փնտռեն՝ կրնան օգտուիլ գութիւններ կը փնտռեն՝ կրնան օգտուիլ մեծահմուտ Հ. Յովսի վարդ. Գաթրի-ճեանի (Տիեզերական պատմութիւն Ա. 9. 37, էջ 87) լուրը և ուշիմ զիտողութիւններէն և մանաւանդ (էջ 103) երբ Հայկազուն նահապետներու անուններուն նկատմամբ կ'ըսէ. « Հարկ էր թէ բազումը յանուանց անտի, որ մեզ այժմ անծանօթ են, յայնժամ ուրեմն ծանօթ էին, մանաւանդ յառախ ինչ, կամ ի զրոյցս, որպէս յայտ ի Շարայի անուանէ, զորոյ զառակն ածէ ի մէջ. ի դէպ է թէ եւ յայլսն եւս բազումս նոյնպիսի ինչ մանր ծանօթութիւնս ունել պատմագիրն հայ, զորոց չհամարի միշտ հարկ տալ համարս: Մանաւանդ զի բազումը... այլովք եւս ինչ գրովք էին յառաջագոյն ծանօթականք,

որպէս ակնարկէ իսկ ինքն պատմագիրն յորժամ ասիցէ վասն մատենի իրիւր (Ա. գլ. ԻԲ) թէ « ի բայ բանից և անոճ իմն յաղագս Հայկայ և նմանեացն կակագէ »: Ուստի ոչ եթէ ամենեւին ի կարծիս և ի կամս նորա ապաստան իրքն էին »:

Այսուհանդերձ ամէնէն աւելի անդորրացուցիչ վճիռը կու տայ մեզի Ա. Մ. Գարագաշեան (Բնական պատմութիւն Հայոց Ա. գլ. Գ, էջ 110-111) որուն անաչառ կշռադատ և խորենացոյ նկատմամբ յաճախ խիստ քննադատութեան վրայ ոչ ոք կրնայ տարակուսիլ: Սա լիովին կ'արդարացնէ զՄովսէս խորենացին, անոր մէկ մրիկ բացատրութիւնը ամենապարզ աշխարհաբար իմաստի վերածելով: Այսպէս կը գրէ (թիւ 18). « խորենացին ԺԹ զլիւսին մէջ յետ Անուշաւանայ մինչեւ յԱսորեստանի թագաւորութեան կործանումը կը դնէ 26 անձանց անունները, իբր վերակացուաց կամ հարկատու իշխանաց ընդ իշխանութեամբ Ասորեստանեայց... » (անդ. հմ. 19) « Բայց յառաջ քան զայս խորենացին մթին ոճով յառաջարան մը կը դնէ իրրեւ ազդ որոյ իմաստն այս է. « Կը դնեմ հոս մեր ազգին աւագագոյն մարդիկը և նախնիները և ինչ որ զմիւր միւր ի նոցանէ զրոյցը կամ գործը կը պատմուին, ոչ թէ ի մտաց ստեղծելով, այլ առնելով ի գրոց և ի բանից իմաստուն և այսոցիկ հմուտ մարդոց, յորոց ջանացի հաւաքել մեր հին պատմութիւնը: Եւ ճշմարտութեամբ և ուղղամտութեամբ կը պատմեմ զայսոսիկ, բայց թէ են ճշմարտախոս նաեւ այնք յորոց հաւաքեցի, այն Աստուծոյ միայն է գիտելի, քանզի մեր օտար և հեռի եմք ի նոցանէ ժամանակաւ: Բայց զիարդ և իցէ, հաւաստի կամ սակաւ ինչ թերի ի ճշմարտութենէ, պիտի պատմեմ, քանզի պատմութեանս կարգը կը պահանջէ յիշիլ զայսոսիկ »... խորենացին, ինչպէս կը տեսնուի, կամի ասել, թէ Անուշաւանայ յաջորդաց անունները և գործերը, մինչեւ Պարոյր կամ մինչեւ ցանկուսն Ասորեստան

տանի տէրութեան, առած է ուրիշ աղ-
բիւրէ, արժանահաւատ մարդոց վկայու-
թեանէ, և կը խոստանայ պատմել բազում
ինչ գնոցանէ, բայց կը պատմէ ոչինչ.
միայն զՀայկական ասէ, թէ էր առ Բե-
ղոքոսիւ և սպանաւ ի պատճառս խռովու-
թեան, զոր յարոյց յանխորհուրդս: Եւ
Ջարմայրի համար, զոր կը զնէ առ Տրովա-
կան պատերազմաւ, ասէ, թէ Ասորեստանի
Տեւտամոս թագաւորէն եթովպացի զօրօք
օգնական զըկուելով Պրիամու՝ սպանաւ
հելլենացոց քաջերէն, բայց կամրմ Աքիլ-
լէսէն և ոչ յայլմէ քաջէ »:

Հուսկ չանտեսենք ինչ որ ինքն իսկ
խորենացին մեր ծերունի պատմագիրը ա-
ռանց ակնածութեան կը գրէ իր գործածած
աղբիւրներու նկատմամբ. « Եթէ ասիցեն.
ուստի մեզ գնականացն մերոց բազմոց
այսպէս գտանել զանուանս և զգործս,
ասեմք, ի հնոցն զիւանաց Քաղղէացոց,
Ասորեստանեայց և Պարսից, վասն մտելոց
անուանց և գործոց նոցա ի քարտէս ար-
քունի իրր գործակալաց և վերակացուաց
աշխարհիս ի նոցանէ կացելոց ⁽⁵⁾ »: (Խո-
րենացի Գիրք Առաջին գլուխ ԻԱ):

Այսչափը քան զբաւականն արդէն ա-
ւելի համարելով կը կնքենք մենք ալ խո-

րենացւոյ պատմական աղբիւրներու նկատ-
մամբ մեր տեսութիւնը և կ'անցինք վերջին
կարեւորագոյն զիտողութեան մը, որ բո-
ւորովին անձնական է և կը յուսանք որ
պիտի ներուի մեզի:

Կը յուսանք առանց յաւակնութեան որ
այս մեր փոքրիկ աշխատասիրութիւնը
կարենայ ոմանց մտքին մէջ օգտակար
սթափում մը զարթոյցանել և մեր ներկայ
և ապագայ պատմաբաններու ներշնչել
աւելի պատկառոտ հիացմամբ մերձենալ
խորենացւոյ հսկայական աշխատութեան,
որ որեւիցէ ամէնէն աւելի զարգացած
ազգերու համար ալ նախանձելի պարծանք
մը կրնայ ներկայացնել, հանդերձ իրեն
թերի կամ սխալական մասերով: Ոչ մէկ
բան որ մարդկային է՝ անթերի է, և խո-
րենացւոյ թերիներէն գէթ բաւական մաս
մը իրեն չեն պատկանիր, կամ կրնան դեռ
դիւրաւ համեմատուիլ և ուղղամտութեամբ
սրբագրուիլ: Կը յանձնադրենք յատկա-
պէս մեր քննադատներուն չարհամարհել
հայկականց շրջանը մեր ազգային պատ-
մութեան ուսումնասիրութեանց մէջ: Հոն
կան սոսկ անուններու շարք մը և ամե-
նասական պատահաբար յիշուած դէպքեր,
և սակայն անոնք աւելի խորագնին քնն-

5. Հետաքրքրուողք կրնան այս անուններու նկատմամբ
կարգաւ Քարազաշեանի 145-149 էջերը, որուն իբրեւ
հակակշիւ պարտական ենք հոս մէջ բերել Rawlinson-ի
մէկ անակնկալ և ամենակարեւոր դիտողութիւնը: Մինչ-
դեռ մեր գեր-քննադատները կը ծագածեն զխորենացին,
տեսէք թէ ինչպէս օտար բանասէրը նուրբ բացատրու-
թեամբ մը յանգէտս կ'արդարացնէ զայն բոլորովին:

Ոչ որ անտարակոյս պիտի կարենայ յանդգնիլ հա-
մարելու զխորենացին այնքան թեթեւամիտ որ նոյնիսկ
չինծու անուններ կեղծելու պահուն, փոխանակ իրեն ժա-
մանակի և մեր ընդհանուր ազգային պատմութեան ծանօթ
կամ մերձուոր անուններ ստեղծելու, շարք մը հիւսէր
Արբակ, Փառնակ, Կուսակ, Վաղտակ, Հայկակ, Ամպակ,
Առնակ, Վասակ, Գասակ, Ընծակ, Գգեսակ, Յուսակ, Կայ-
պակ կոչումներու: Եւ ահա բուն այս ահալ վերջաւո-
րութեանց նկատմամբ է որ Անգղիացի պատմաբանը դիտել
կու տայ որ այն ժամանակի Մարերը զարեւոյած էին, կամ
մանաւանդ իր գործածած բառով Սիւրաւաւաւս էին

այս, ահ վերջաւորութեան: If any difference can be
pointed out (Մարաց և Պարսից լեզուին մէջ), it is
the greater fondness of the Medes for the termi-
nation -ak, which is perhaps Scytia. (Compare
the terminal guttural so common in the primi-
tive Chaldaean, and the Basque-ը at the end
of names, which is said to be a suffixed article).
We have this ending in Deioes (Dahak), As-
tyages (Aj-dahak), Arbac-es or Harpag-us,
Mandauc-es, Rambac-as, Spitac-es etc. (Rawlin-
son, The fine great Monarchies of the ancient
Eastern World. Vol. II, էջ 358, ծանօթ. 10):

Թողունք որ այս անուններէն շատերն ալ աւակաին
կը գտնենք Պիհեստունի և այլ արձանագրութեանց մէջ,
ինչպէս Փառնակ = Ita-phernes, Mitra-phernes,
Vida-seana, Հարմա = Arma կամ Harma-Mithess,
Հրամա = Ramates, Արբակ = Harpag-us, Վաղտակ
կամ Վասակ = Spilac-es փոխանակ Psidakh-ի եւայլն:

նութեամբ կրնան անձնաւորուիլ և պատ-
մական կարեւոր դէմքեր հանդիսանալ,
ինչպէս այս առասպելեալ կարծուած Ջար-
մայրի պարագան: Հայկականց շրջանը
ամենահարուստ բովը մըն է մեր ազգային
ամենահարուստ պարծանքի նիւթերուն,
և ամենամեծ սխալ է հայ բանասիրաց
համար, երբ ազգային պատմութեան քնն-
նութեամբ կը զբաղին, իբրեւ առասպելեալ
ցնորարանութիւններ արհամարհել Հայկա-
կանց շրջանի անձերը և դէպքերը: Հոն

ծածկուած կան ամենահին աւանդութիւն-
ներ մեր նախապատմական շրջաններու
յարբերութեանց և մանաւանդ Հնդկերո-
պական կամ Արիական-Չանդիկ և Սեմա-
կան՝ Ասորա-Բաբելական, Էգիպտական,
Ուրարտեան, Իրանեան և այլ հնագոյն
ազգերու պատմութեանց հետ հայ տարրի
և ազգի շփման:

Հ. ՅՈՎՀԱՆ ԱԻԳԵՐ

(Վերջ)

ԾԱՆՈԹ. ԽՄԲ. - Հեղինակին ծանր հիւանդութեան պատճառաւ այս յօդուածին շարունա-
կութիւնը ընդհատուած էր թերթիս նախընթաց թիւերուն մէջ: Հոս ամբողջապէս կը լրանայ
ան, վերջին արտագրութիւնը ողբ. հեղինակին, որ Մայիս 9-ին անցաւ յաւիտենական կեանքին
խոր սուգի մէջ համակելով Միաբանութիւնս: Տես իր մասին Մահաբաւական բաժնին մէջ:

Վ Ա Ր Դ Ո Ւ Շ Ը

Տեսե՛ր ես որ վարդերն երբեք չերերան
կամ թէ հովէն չըտանջուին բարտիներ.
Սիրադ ալ այդպէս ամէն թեթեւ հանդիպման
թոյլ է, Վարդուշ, աղանիւի դերդ թեւեր:

Ոսկեփրփուր ցորենին մէջ քեզ տեսայ,
Չէիր գտաուիր կակաչներէն բոցավառ.
Երազներէդ կ'արթննայիր ակամայ
Երբոր քովէդ հովը կ'անցնէր մեղմաբար:

Քու գարունդ էր և տենչանքի նոր առիթ,
Կը կրկնէին հասկերն հառաչ մը թագուն.
Ամէն ընձիւղ ունէր բերնին մէջ մարգրիտ

Ու բարձրացան անոնք մինչեւ արեւուն.
Բայց դուն թըռար ինչպէս ծիծառ մ'անհամբեր
Եւ քեզ ունայն տեղ փրնտուցին նոր հասկեր:

ՎԱՆԱՏՈՒՐ